

بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی امامیه دوران آل بویه در محتوای تجارب‌الامم مسکویه رازی (جلد پنجم و ششم)^۱

فرهاد پروانه*

مجتبی گراوند**، داریوش نظری**، سید علاء‌الدین شاهرخی***

چکیده

آل بویه از خاندان اصیل ایرانی و شیعی مذهب ساکن منطقه دیلمان ایران بودند که در دوره ضعف خلافت عباسی ادعای استقلال کرده و با حفظ اقتدار ظاهری، خلافت عباسی بغداد را تصرف کرده و به حکومت دست یافتند. این خاندان شیعی ایرانی نقش مهمی در حفظ و گسترش میراث حدیثی، فقهی و کلامی شیعه در ایران و عراق ایفا کردند و به تحکیم پایه‌ها و مبانی تشیع امامیه و ترویج آن پرداختند. یکی از راه‌های، بی‌بردن میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی این دولت، بررسی محتوایی منابع اصلی تاریخی است که در آن زمان به‌نگارش درآمده است. در میان منابع تاریخی آل بویه، کتاب «تجارب‌الامم» از تألیفات ابوعلی مسکویه رازی، دارای اهمیت زیادی است و از منابع اصلی به‌شمار می‌رود. این مقاله قصد دارد به این سؤال پاسخ دهد که: انعکاس مؤلفه‌های هویت شیعی امامی آل بویه در کتاب تجارب‌الامم (جلد پنجم و ششم) مسکویه رازی چگونه بوده است؟ کدام یک از مؤلفه‌های هویت شیعه امامیه بیشترین و کمترین انعکاس را در کتاب او داشته‌اند؟

* دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه لرستان، مدرس دانشگاه فرهنگیان و دبیر آموزش و پرورش،
Farhad.parvaneh@yahoo.com

** استادیار و عضو هیئت علمی گروه تاریخ، دانشگاه لرستان (نویسنده مسئول)، Garavand.m@lu.ac.ir

*** استادیار و عضو هیئت علمی گروه تاریخ، دانشگاه لرستان، nazari.d@lu.ac.ir

**** دانشیار و عضو هیئت علمی گروه تاریخ، دانشگاه لرستان، shahrokhi.a@lu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۳/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۰۹

جلد پنجم و ششم، از کتاب مورد نظر که مربوط به حوادث دوران آل بویه و روزگار خود مولف بود، انتخاب شد. بدین منظور با استفاده از روش تحلیل محتوا، داده‌ها در هر دو جلد مورد نظر استخراج، و نتایج تحقیق با رویکرد تفسیری مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفت. براساس یافته‌های پژوهش، در محتوای کتاب مورد نظر به مؤلفه‌های هویت شیعه امامیه به میزان زیادی توجه شده است و مؤلفه‌های مانند: امام علی (ع)، شهرهای شیعی، امام مهدی (عج)، فرق شیعه، سادات علوی، امام زاده‌ها، محرم، محله‌های شیعه نشین، نهج البلاغه، بیشترین و مؤلفه‌های مانند: وصایت، رجعت، امر به معروف و نهی از منکر، اربعین، مدارس شیعی، مساجد شیعی، شاعران شیعی، رجال شیعی، و کلامی شیعی، سکه‌های شیعی، کتب اربعه، صحیفه سجاده، مکاتب شیعی، مهر شیعی، وقف و نذور شیعی، نواب اربعه، محدثان شیعی، پرچم شیعی، اذان شیعی ... کمترین میزان تکرار و بازتاب را داشته‌اند.

کلیدواژه‌ها: هویت شیعه؛ امامیه؛ آل بویه؛ تجارب‌الامم؛ مسکویه رازی.

۱. مقدمه

سلسله شیعی مذهب آل بویه پس از تصرف شمال، مرکز و جنوب ایران بر پایتخت خلافت عباسی تسلط یافت (۳۳۴ ه.ق). اینان که اعتقادی به خلفای بغداد نداشتند، با سیطره کامل بر امور، زمینه تضعیف بیش از پیش دستگاه خلافت را فراهم کردند. تسلط آل بویه بر بغداد تا سال ۴۴۷ ه.ق. به طول انجامید. دوره‌ای که بواسطه فضای فرهنگی ناشی از روحیه تسامح و تساهل آل بویه، زمینه ساز بوجود آمدن اندیشه‌ها و تفکرات بدیعی بود که منجر به رنسانس علمی و فرهنگی در جهان اسلام و ایران شد. شیعه با حاکمان آل بویه و نحله‌های فکری تعامل برقرار نمود و توانست عقاید دینی خود را معرفی نماید و به تدوین علوم مختلف مانند: فقه، اصول، حدیث، کلام و رجال پردازد و با بهره‌گیری از آل بویه تقیه را کنار گذاشته، تحولاتی در عرصه‌های مختلف علمی بوجود آورد، پایه‌های فکری و عقیدتی خود را پایه‌ریزی نماید و به تأسیس حوزه‌های علمیه، مدارس و کتابخانه‌های متعدد اقدام نماید. آل بویه بیشترین تلاش خویش را در پی‌ریزی یک شاکله مستحکم علمی با تمام جوانب از نظر ساختاری، محتوایی و نحوه پروری مبذول داشتند. در قلمرو آل بویه توجه خاصی به تاریخ‌نگاری شد، بیشتر تاریخ‌نگاران آل بویه از درباریان بودند و از آنجا که در دربار آل بویه زبان عربی رواج داشت، غالب کتاب‌های این سلسله به عربی تألیف می‌شد، یکی از این تاریخ‌نگاران، ابوعلی مسکویه رازی، مورخ برجسته این سده بود. مسکویه رازی

(۴۲۱ - ۳۲۰ ه.ق) بواسطه جامعیتی که داشت در کسوت یک فیلسوف، ادیب، مورخ، ظاهر شده و «تجارب‌الامم» را به رشته تحریر درآورده است.

باتوجه به اهمیت مذهب شیعه در قرن چهارم هجری (قرن پیروزی شیعه) و تأسیس دولت‌های مختلف شیعه، از جمله آل بویه در این برهه خاص، پرداختن میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعه امامیه در محتوای منابع این دولت، ضروری به نظر می‌رسد.

حکومت آل بویه نقطه عطف سیاسی در تاریخ ایران و بغداد بود؛ آنان اولین حکومت ایرانی بودند که توانستند به آمال بسیاری از امیران ایرانی از جمله یعقوب لیث صفاری و مرداویج دست یابند و برخلاف عباسی مسلط شوند. (ترکمنی آذر، ۱۳۸۴: ۱) دولت آل بویه را می‌توان از معدود دولت‌های دانست که با وجود تضاد فکری و مذهبی با عموم رعایا و حتی حکومت مرکزی و در عین حال با حفظ ارزش‌ها و باورهای عقیدتی خود و بدون تکیه بر جایگاه سیاسی، مذهبی و یا حتی اجتماعی توانست حکومتی گسترده و مستحکم را تأسیس نماید، عصر آل بویه بی‌گمان اوج دورانی بود که آدم‌متر آن را «رنسانس اسلامی» می‌نامد و از بسیاری جهات دوره عظمت فرهنگ اسلامی در قرون اولیه هجری به شمار می‌رود. (کرمر، ۱۳۷۵: ۳۴) با روی کار آمدن آل بویه، سیاست‌های اتخاذی سران ایشان شرایط بهتری برای شیعیان در مقایسه با دوره‌های قبل به وجود آورد. سیاست‌های مذهبی این خاندان تا حد زیادی اختلافات میان شیعه و اهل سنت را کاهش داده بود. بنابراین اگر از برخی اقدامات، نظیر لعن‌های آشکار علیه مقدسات اهل سنت که به دستور معزالدوله به سال ۳۵۱ ق در مساجد نوشته شد. (ابن جوزی، ۱۴۱۲ ق: ۱۴۰/۱۴؛ ابن کثیر، ۱۴۱۲ ق: ۳۲۷/۵)، چشم‌پوشی کنیم، اغلب پادشاهان بویهی و حتی معزالدوله نیز در صدد ایجاد آشتی میان مذاهب شیعه و اهل سنت بودند. به گفته لین پول، فرمانروایان بویهی با دیدی احترام‌آمیز به عقاید دیگران مینگریستند و با سعه صدر و غیرمستبدانه رفتار میکردند و از سماحت نظر و انعطاف‌پذیری بیشتری برخوردار بودند. (لین پول، ۱۳۶۳: ۶۲۱) تسامح و تساهل حکومت آل بویه را به رویکرد شیعی این خاندان نسبت می‌دهند. چنان که کرمر گفته است تشیع بیش از تسنن نشان داده‌است که در برابر جریان‌های فکری تاب تحمل دارد (کرمر، ۱۳۷۵: ۷۴). آل بویه با ادیان مختلف نیز به دیده رفق و مدارا می‌نگریستند. اقلیت‌های دینی غیر مسلمان مانند یهودیان و مسیحیان و زردشتی‌ها و صابئین، در عصر آل بویه از زندگی مطلوبی برخوردار بودند. آل بویه نیز که وظیفه دشوار اداره کردن جمعیتی عظیم و ناهمگن از سنیان را برعهده داشتند، علاقه داشتند که

بیعت گروه‌های غیر سنی را نیز به دست آورند. (کرمر، همان) آل بویه از احترام گستره ای مردم نسبت به مرجعیت خلیفه در عراق، و به طور کلی در جهان اسلام به مثابه وسیله ای برای مشروعیت بخشیدن به قدرت خویش استفاده می کردند. امیران بویه اجازه رسمی حکومت را از خلیفه گرفتند. آنان که غاصبان قدرت بودند برای برخورداری از مشروعیت، هر چند ناپایدار، به هاله تقدس خلیفه نیاز داشتند. امیران بویه خود را محافظان خلیفه ای قلمداد می کردند که بازیچه دستشان بود. (همان) برخی بر این عقیده اند که علت روی آوردن حکمرانان آل بویه در بغداد به شیعه امامیه این بود که چنانچه آنان بر مذهب زیدی باقی مانده بودند (لازمه اش قبول امام حی و حاضر بود) در این صورت اطاعت فرمان او بر فرمانروایان آل بویه واجب بود و آنان نمی توانستند با قدرت و استقلال به فرمانروایی پردازند در حالی که با قبول شیعه امامیه موقعیت دیگری پدید آمد، زیرا امام دوازدهم شیعیان امامی غایب بود و آل بویه می توانستند با احترام نسبت به بزرگان و نقبای شیعه امامیه به حکومت خود ادامه دهند، همان گونه که بهاء الدوله دیلمی فرمانی به نام شریف رضی نوشت و وی را نقیب و سرپرست شیعیان در تمام سرزمین های اسلامی قرار داد. (آدام متز، ۱۳۶۲: ۱۸۴) در میان شیعیان دوازده امامی، این عقیده رایج بود که بعد از آغاز دوره غیبت کبری از امام خبری نمی رسد، از این رو خلافت عباسی اگر چه به معنی واقعی مشروع نبود؛ لیکن در صورتی که با شیعیان مدارا می کرد سازش با ان عیب نداشت. (کرمر، ۱۳۷۵: ۸۰) تشیع دوازده امامی مناسب ترین فرقه شیعه برای رسیدن به توافق با اکثریت سنی مذهب بود. اسماعیلیه و زیدیه، امام های مشهور داشتند که بر خلفای سنی در بغداد تهدیدی بالقوه محسوب می شدند. اما تشیع دوازده امامی از سال ۳۲۹ ق امام مشهور نداشتند. امام واقعی از نظرها غائب بود و شیعیان در انتظار ظهور او به سر می بردند. این عقیده سیاست تساهل و تسامح و مدارا از هر طرف (خلافت و آل بویه) را مقدور می ساخت. آل بویه و سایر حکومت های شیعی هیچ گاه برای برانداختن خلافت سنی، کوشش به عمل نیاوردند. این محافظه کاری آهنگ سازش در بالاترین سطوح قدرت را تنظیم کرد. (کرمر، همان: ۱۱۰) آل بویه، ترازوی قدرت حکومت و جامعه اسلامی را به طرف تشیع سنگین تر کرده بودند. آنان درصدد تلفیق آداب ایرانی و دیانت اسلامی (از نوع شیعی) بودند، تلاش عضدالدوله در دست یافتن به خلافت عباسی از طریق وصلت دخترش با خلیفه عباسی، حرکتی در همین راستا محسوب می شد؛ او می خواست منصب جدید خلیفه - پادشاه را با داشتن اختیارات کامل معنوی و دنیوی جامعه اسلامی ایجاد کند

که موفق نشد. دوران آل بویه، دوران گسستگی از تسلط خلافت عباسی بود و تجربه ای مهم برای مردم ایران در رسیدن به استقلال سیاسی و کنده شدن از سیطره خلافت عباسی به همراه داشت. هر چند حکومت آل بویه، به دست سلجوقیان ترک برافتاد و کوشش ایرانیان شیعی مذهب برای مدتی دیگر متوقف یا کند شد، ولی قدرت خلافت عباسی هیچ گاه، به جایگاه نخستین خود بازنگشت. (ترکمنی آذر، ۱۳۸۵: ۹۸) برخی از مهم‌ترین مورخینی که معتقدند، آل بویه امامی مذهب‌اند: (ابن جوزی، ۱۳۵۸: ۱۵۷/۱۵)، (ابن کثیر، ۱۴۱۲: ۳۶۳/۱)، (ابن تغری بردی، بی تا: ۳۰۷/۲ و ۱۴/۴)، (قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ۱۸۷)، (ثعالبی، ۱۳۷۵: ۱۵۹/۱)، (اشپولر، ۱۳۶۹: ۳۶۳/۱). (نجاشی، ۱۴۰۷: ۵۷)، (علامه حلی، ۱۳۸۱: ۲۱۵)، (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۳۰۸/۲). (طوسی، ۱۳۴۷: ۱)، (امین، ۱۴۱۸: ۶۶/۱)، (مصطفی شیبی، ۱۳۷۴: ۴۲-۴۱)، (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۲۵۹)، (شوشتری، ۱۳۶۵: ۴۳۹/۱)، (شیخ صدوق، ۱۴۰۵: ۵۲). شواهد بسیار دیگری امامی بودن آل بویه را تثبیت می‌کنند، از جمله: احیای شعائر شیعه (ابن جوزی، ۱۳۵۸: ۱۴۰/۱۴)، داشتن وزرای شیعه (ثعالبی، ۱۳۷۵: ۱۵۹/۱) رابطه آنان با خاندان و علمای شیعه (شوشتری، ۱۳۶۵: ۴۶۵/۱) کتیبه‌ای که در تخت جمشید به دستور عضدالدوله نوشته شده است، اسامی دوازده امام معصوم دارد. (کرمر، ۱۳۷۵: ۸۲) آل بویه از ابتدای امر، شیعه دوازده امامی بودند و تا آخر نیز به عقیده خود وفادار ماندند. (اشپولر، ۱۳۶۹: ۳۶۳/۱) معزالدوله مرجع فقهی خود را ابن جنید (از فقهای امامیه) قرار داده بود. (شوشتری، ۱۳۶۵: ۴۳۹/۱) اعتقاد رکن‌الدوله به امام‌زمان (شیخ صدوق، ۱۴۰۵: ۵۲) (شوشتری، همان، ۴۵۴) و ...

شیعه در لغت به معنای یاران و پیروان است، اما در عرف فقیهان و متکلمان دوره‌های پیشین و پسین بر پیروان علی (ع) و فرزندان او اطلاق می‌شود. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۳۷۶) شیعه کسانی هستند که به طور خاص، امام علی را پیروی می‌کنند و قایل به امامت و خلافت ایشان، هم از لحاظ نص و هم از حیث وصیت، چه به صورت آشکار و چه به صورت مخفی و پنهان هستند. (شهرستانی، ۱۴۱۵: ۱۱۸/۱) در رابطه با واژه «تشیع» (مصدر باب تفعّل) باید دانست که این واژه، در زبان عربی، در استعمال‌های گوناگون دارای معناهای متعددی است؛ از جمله: الف. «تَشَيَّعَ فِی الشَّيْءِ»؛ «در هوای (میل به) آن چیز، مستهلک شد» (ابن منظور، همان: ۲۵۹/۷) امامیه برگرفته از «امام» که در لغت به معنی پیشوا و کسی است که از گفتار او پیروی می‌شود و جمع آن «ائمه» است. (ابن منظور، ۱۹۹۶: ۲۴۳/۷) و یاء در آخر آن یاء نسبت است به معنی منسوب به امام و چون وصف «فرقه» است، مؤنث به کار

می‌رود، یعنی فرقه امامیه و «مقصود گروهی است که پس از رحلت پیامبر از امام منصوب از جانب او» پیروی می‌کنند». (شیخ مفید، ۱۳: ۱۴۱۳ق: ۶) بنابراین هر گروهی که از پی پیامبر (ص) به امام منصوب معتقد است، می‌توان آن را امامی نامید. در این صورت واژه امامیه با شیعه مترادف خواهد بود، زیرا شیعه کسی است که از امام منصوب به نام علی (ع) پیروی می‌کنند و او را بر دیگر صحابه پیامبر (ص) مقدم می‌دارند. (اشعری، ۱۴۰۰ق: ۵/۱) شهرستانی برای شیعه پنج فرقه ذکر کرده به نام‌های کيسانیه، زیدیه، امامیه، غالیه، اسماعیلیه. (شهرستانی، ۱۴۱۵ق: ۱/۱۷۰)

در پژوهش پیش‌رو، تمامی مفاهیم، ارزش‌ها، باورها و مؤلفه‌های که بار معنایی در هویت شیعی امامی را به ذهن متبادر می‌سازند و اکثر اندیشمندان بر روی آنها اتفاق نظر دارند (گودرزی - مجتهد زاده - حاجیانی - رزازی فر - عبادیان - فکوهی - علیخانی - رجایی - دوران - میرباقری - شیخاوندی - زمانی - معینی علمداری و ...)، به‌عنوان شاخص‌ها و مؤلفه‌های هویت شیعه امامیه در نظر گرفته شده‌است که عبارتند از:

- در اصول و مفاهیم بنیادی و اصلی شیعه: مؤلفه‌هایی مانند: امامت؛ ولایت؛ مهدویت؛ وصایت؛ رجعت؛ غیبت؛ امر به معروف و نهی از منکر؛ (عدل، تقیه، بدا، انتظار، حج، جهاد، خمس، زکات)؛
- در امامان شیعه: مؤلفه‌هایی: حضرت علی (ع)؛ امام حسن (ع)؛ امام حسین (ع)؛ سایر امامان (ع) ...؛
- در مظاهر، مناسک و مناسبت‌های شیعه: مؤلفه‌هایی مانند: محرم؛ تاسوعا و عاشورا؛ اربعین؛ نیمه شعبان؛ غدیر خم؛ عید قربان؛ زیارت قبور ائمه، رحلت، ولادت‌ها و شهادت‌های ائمه؛
- در اماکن مهم شیعی: مؤلفه‌هایی مانند: مساجد شیعی؛ کتابخانه‌های شیعی؛ امام‌زاده‌ها؛ مقبره و بارگاه‌های امامان شیعی؛ شهرهای شیعه‌نشین؛ محله‌های شیعه‌نشین؛
- در مفاخر، شخصیت‌ها و گروه‌های شیعی: مؤلفه‌هایی مانند: فاطمه الزهرا (س)؛ نواب اربعه؛ سادات علوی؛ آل عبا و اهل بیت (ع)؛ شاعران شیعی؛ رجال شیعی؛ محدثان شیعی؛ نقبای شیعی؛ وکلای شیعی؛ دانشمندان شیعی؛ فرق شیعی؛ غلات شیعی؛ قیام‌های شیعی؛
- نمادها و مظاهر مهم شیعی: مؤلفه‌هایی مانند: سکه‌های شیعی؛ پرچم شیعی؛ اذان شیعی؛ شعائر شیعی؛ احادیث شیعی؛ مکاتب شیعی؛ نهج البلاغه؛ صحیفه سجادیه؛ کتب اربعه؛ تسبیح و مهر شیعه؛ نذور و وقف شیعه؛

بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی امامیه دوران آل بویه ... ۷

مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که ابن مسکویه که در دربار حاکمان آل بویه دارای مناصب مهمی مانند، مصاحب وزیر و خازن کتابخانه بوده است، در جلد پنجم و ششم کتاب تجارب الامم خود، چگونه و تا چه اندازه به مؤلفه‌های هویت شیعی امامی پرداخته است؟ در این کتاب، مؤلفه‌های هویت شیعی به لحاظ کمی چگونه منعکس شده است؟ کدام یک از مؤلفه‌های هویت شیعه امامی بیشترین و یا کمترین بازتاب را در اثر وی داشته‌اند؟

بی تردید طرح هر سوال علمی با مجموعه‌ای از فرضیات مواجه است و فرضیه غالب در پاسخ به سوال کلی پژوهش، این است که: شاخص و مؤلفه‌های مربوط به "مفاخر و شخصیت‌های معروف شیعی و امامان شیعی" در کتاب تجارب الامم ابوعلی مسکویه (جلد پنجم و ششم) نسبت به دیگر مولفه‌ها، تکرار و بازتاب بیشتری به خود اختصاص داده است.

هدف اصلی این پژوهش، بررسی و مقایسه میزان انعکاس، تکرار و توجه مؤلفه‌های هویت شیعی امامی در محتوای جلد پنجم و ششم اثر تجارب الامم مسکویه است. تا مشخص گردد که اولاً: مسکویه به عنوان صاحب منصب و خازن کتابخانه‌های آل بویه، به چه میزان مفاهیم و مؤلفه‌های مربوط به هویت شیعی امامی را در آثار خود، مورد تأکید و بازتاب قرار داده است. ثانیاً: کدام یک از مؤلفه‌ها هویت شیعی بیشترین و کمترین تکرار فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند.

موضوع بررسی مؤلفه‌های هویت شیعی در محتوای جلد پنجم و ششم کتاب تجارب الامم، پژوهشگر را در برابر مجموعه‌ای گسترده، از تعداد زیاد صفحات دو جلد کتاب مورد نظر و تکرار مؤلفه‌های مربوط به هویت شیعی در محتوای این اثر قرار می‌دهد، این امر روشی را طلب می‌کند که از طریق آن بتوان، مؤلفه‌های هویت شیعی را از میان محتوای دو جلد اثر منتخب بازشناسی کرد؛ از این رو، به نظر می‌رسد بهترین روش، روش «تحلیل محتوا» است. در روش تحلیل محتوا پژوهشگر می‌کوشد، از طریق مصاحبه یا مطالعه پیامی مکتوب یا شفاهی به داده‌هایی دست یابد تا به کمک آنها به بررسی فرضیه‌های تحقیق خود بپردازد. این روش عمدتاً در دو قالب کمی و کیفی شکل می‌گیرد که در پژوهش حاضر و به اقتضای مطلب سعی شده است که بیشتر از روش «تحلیل محتوای کمی» جهت استخراج داده‌ها و شمارش مؤلفه‌ها و به منظور تحلیل، ارزیابی و تفسیر داده‌های مورد نظر از روش «تحلیل محتوای مضمونی» یا «کیفی مورس دوورژه» استفاده

شود. دربارهٔ این روش پژوهشی تاکنون، تعریف‌های بسیاری از سوی صاحب‌نظران روش تحقیق ارائه شده است؛ براساس یکی از این تعریف‌ها «تحلیل محتوا، فرآیند نظام‌مند شناسایی، طبقه‌بندی، تفسیر، استنباط و استخراج پیام‌ها، نمادها، آثار و مفاهیم پیدای پنهان در متون نوشتاری، رسانه‌ها و سایر مجموعه‌های مورد بررسی، براساس روشهای پژوهش کمی و کیفی است. (معروفی و یوسف‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۵) در این روش محتوای آشکار و پیام‌ها به‌طور نظام‌دار و کمی توصیف می‌شود؛ از این رو، این روش را می‌توان، روش تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی قلمداد کرد. تحلیل محتوا، دارای دو رویکرد کمی و کیفی است؛ «در رویکرد کمی با استفاده از محاسبهٔ فراوانی و تعداد وقوع کلمات و اسامی و فضای اختیاری داده شده، موضوع مربوط مورد تحلیل قرار می‌گیرد.» و «رویکرد کیفی، روشی است که بر یک دیدگاه تفسیرگرایانه و توجه آن به چگونگی تفسیر، درک، تجربه و به‌وجود آمدن جهان اجتماعی معطوف است» (همان: ۶۶).

جامعه آماری پژوهش حاضر کتاب تجارب‌الامم اثر ابوعلی مسکویه است. از حجم کلی جامعه مورد مطالعه (کل کتاب)، دو جلد پنجم و ششم از اثر مورد نظر، به‌عنوان نمونه و به صورت هدفمند انتخاب شد؛ زیرا محتوای جلد پنجم و ششم از کتاب تجارب‌الامم، که حوادث سالهای ۲۳۴ تا ۳۶۹ ه.ق، را روایت می‌کند، مهم‌ترین بخش کتاب تجارب‌الامم است به این دلیل که مشاهدات شخص ابوعلی مسکویه رازی می‌باشد و مقارن با روزگار وی اتفاق افتاده است، و بعنوان اصلی‌ترین منبع آل‌بویه شناخته شده است. چون این پژوهش نیز به دنبال بررسی مولفه‌های هویت شیعه دوران آل بویه در کتاب تجارب‌الامم هست، بنابراین جلدهای پنجم و ششم، انتخاب شده است.

روش گردآوری داده‌ها، از متن جامعه نمونه، به این صورت بود که محقق، با استقرای تمام آن‌دسته از عبارات، گزاره‌ها، مفاهیم، مؤلفه‌ها و نمادهایی مربوط به هویت شیعی امامی، (شاخص‌ها و مولفه‌های تعیین شده) را انتخاب کرد؛ آن‌گاه فراوانی پیام‌ها، شمارش شدند. برای کنترل صحت داده‌ها در جامعه آماری مورد بررسی، ابتدا دوبار شمارش شد و در مواردی که پس از دوبار شمارش، باز هم اختلافی مشاهده شد، شمارش بار سوم ملاک قرار گرفت.

در پژوهش حاضر از کدگذاری به شیوهٔ پیشین و از نوع "کدگذاری بانشان" استفاده شده است؛ به این معنی که پرسش‌نامه‌های حاوی مقوله‌ها (شاخص‌ها) و مؤلفه‌ها از قبل فراهم شده و در حین مطالعهٔ متون به محض مشاهده شواهد و نمونه‌های مرتبط با

مقوله (شاخص) و مؤلفه‌های مورد نظر، علامت خط نشان در پرسش‌نامه به نشانه ظهور مقوله مورد نظر گذاشته می‌شد و پس از پایان مطالعه هر یک از جلدها به منظور پردازش داده‌ها، تعداد خط نشان‌ها شمارش و عدد حاصل به عنوان فراوانی در جدول‌های طراحی شده، ثبت می‌شد.

تجزیه و تحلیل اطلاعات این پژوهش در سطح توصیفی صورت گرفته و در این سطح از مشخصه‌ها و روش‌های ساده آماری نظیر فراوانی و درصد استفاده شده‌است. به این صورت که پس از محاسبه هر فراوانی آن را در ۱۰۰ ضرب و تقسیم بر جمع فراوانی‌ها شده، درصد آن به دست آمده است. داده‌های این پژوهش پس از گردآوری، ابتدا در قالب جدول‌های یک بُعدی ارائه گردیده؛ ابتدا جدول‌های مربوط به هر دو جلد مورد نظر تکمیل شد، آن‌گاه، همه مؤلفه‌ها در هر دو جلد و همچنین یک مؤلفه در تمامی دو جلد شمارش شدند. در مرحله بعد، نتایج جدولها (مؤلفه‌ها و جلدها) بایکدیگر مقایسه گردید و در مرحله بعد، داده‌های مربوط به هر یک از مؤلفه‌های منابع به صورت جداگانه و به طور کلی در نمودارهای دایره‌ای و ستونی نمایش داده شده‌است. و در نهایت، پس از تجزیه و تحلیل داده‌ها سعی شد؛ داده‌های بدست آمده بصورت کیفی مورد تحلیل قرار گیرند و نتیجه‌گیری کلی بدست آید.

در مورد سابقه این پژوهش باید بیان نمود که مؤسسات علمی متعددی و افراد بسیاری در سال‌های اخیر، به موضوع هویت شیعه، آل‌بویه، مذهب امامی، ابوعلی مسکویه، پرداخته‌اند و پژوهش‌های مختلف زیادی در این زمینه‌ها به نگارش درآمده است که هر کدام نیز در جایگاه خود دارای ارزش علمی می‌باشند، اما هیچ‌کدام از پژوهش‌ها، میزان انعکاس، توجه و تکرار مؤلفه‌های مربوط به هویت شیعی امامی را بصورت اختصاصی در محتوای کتاب تجارب‌الامم ابوعلی مسکویه، مورد بررسی قرار نداده‌اند، همچنین باید خاطر نشان کرد که تمامی پژوهش‌های بررسی شده بصورت کیفی انجام گرفته‌اند، درحالی‌که پژوهش پیش‌رو بصورت کمی (آماري) و در قالب تحلیل محتوا به انجام رسیده‌است و تحقیق مشابهی در این مورد صورت نگرفته‌است که در نوع خود دارای نوآوری می‌باشد و بنظر می‌رسد که می‌تواند پایه‌گذار تحقیقات مشابهی در آینده باشد. با این حال، پژوهش‌های انجام یافته‌ای که می‌توانند با موضوع پژوهش حاضر مرتبط باشند، عبارت‌اند از: حسن مجربی و سیدابوالفضل رضوی در مقاله «بررسی تاریخ‌نگاری مسکویه در تجارب‌الامم با تأکید بر منابع» به شناسایی منابع اطلاعات تاریخ‌نگاری مسکویه در تجارب‌الامم

پرداخته‌اند. مقاله «درآمدی بر روش و بینش تاریخ‌نگاری ابوعلی مسکویه در تجارب‌الامم» نوشته ذکراالله محمدی و محسن پرویش، در پی بررسی بینش تاریخی مسکویه و فضای حاکم بر قرن چهارم و پنجم هجری و تأثیر آن بر تاریخ‌نگاری مسکویه برآمده است. عنایت‌الله فاتحی نژاد در مقاله «نکاتی درباره ابوعلی مسکویه و کتاب تجارب‌الامم» در باب نام کتاب و منابع مورد استفاده مسکویه اطلاعاتی به خوانندگان می‌دهد. مقاله «روش تاریخ‌نگاری و اندیشه سیاسی مسکویه» نوشته مقصودعلی صادقی، روش و اندیشه تاریخ‌نگاری مسکویه را مورد بررسی قرار داده است. مهدی کیوان در مقاله «تجارب‌الامم اثری مهم در باب تاریخ اسلام و ایران» به بررسی اجمالی زوایای دیگری از زندگی ابن مسکویه و کتاب تجارب‌الامم پرداخته است.

ابوعلی مسکویه رازی: احمد بن محمد بن یعقوب، ملقب به «مسکویه رازی» یا «ابوعلی خازن» (۴۲۱-۳۲۰ ه.ق.)، مورخ، حکیم، ادیب، معلم، از مصاحبان مقرب وزیران دانشمند دربار آل بویه، در حدود سال ۳۲۰ ه.ق. در اطراف ری متولد شد. (حموی، ۱۹۹۵: ۵) حدود دو دهه نخستین عمر خود را در ری گذراند؛ سپس به دربار آل بویه در بغداد پیوست و حدود دوازده سال مصاحب و ندیم ابو محمد حسن مهلبی، وزیر امیر معزالدوله دیلمی بود. (سجستانی، ۱۳۵۳: ۳۴۶) سپس هفت سال (۳۶۰-۳۵۳ ه.ق.) نیز در خدمت و مصاحبت ابوالفضل ابن عمید (وزیر رکن‌الدوله) و خازن کتابخانه او در ری بود. (ثعالبی، ۱۳۰۴: ۱۵) پس از آن، در شیراز به عضدالدوله پیوست و در زمره ندیمان و رسولان او درآمد و خازن کتابخانه و بیت‌المال وی شد و تا مرگ این سلطان در آن مقام بود. (مسکویه، ۱۳۶۹: ۵۱/۱) پس از مرگ عضدالدوله به خدمت پسرش صمصام‌الدوله رسید. (سجستانی، ۱۳۵۳: ۳۴۷) ابن مسکویه پس از حدود یک قرن حیات علمی، اجتماعی و سیاسی در ۹ صفر سال ۴۲۱ ه.ق. در اصفهان وفات یافت.

اگرچه حموی او را مجوسی نومسلمان دانسته (حموی، ۱۹۹۵: ۲۲۰/۱) اما با توجه به نام پدرش و عدم تأیید سخن یاقوت توسط دیگران، این ادعا ناپستی صحیح باشد. از نظر مذهبی، احتمال تشیع او بسیار زیاد است، زیرا در کتاب فوزالاصغر قائل به عصمت امام می‌شود و بیان می‌دارد که امام علی علیه‌السلام، در جمیع امور شریک پیامبر است، (نعمه، ۱۴۱۲: ۱۴۱) همچنین: میرداماد، شیخ عباس قمی، مرتضی مطهری و جوادی آملی و ... از وی به عنوان عالم مسلمان شیعی نام برده‌اند.

استفاده از متون منابع ادبی و تاریخی ایران باستان، به کار گرفتن متون تاریخ‌نگاری اسلامی و استفاده از تحقیقات میدانی چون فرا گرفتن اخبار و شواهد تاریخی از شاهدان و ناظران قضایا و تأمل در رویدادهای زمانه، آن‌هم در ارتباط با تحولات و رخداد‌های تاریخی، از جمله محورهای اصلی منابع و شیوه‌های مسکویه در کسب اخبار و معرفت تاریخی برای نوشتن تاریخ بوده که وی را میراث‌دار سنت تاریخ‌نگاری ایرانی و اسلامی ساخته است. (مجربی و رضوی، ۱۳۹۶: ۲۱۲) عبرت‌آموزی و پندآموزی مهم‌ترین مشخصه تاریخ‌نگاری مسکویه است. «من در این جا خلاصه‌ای گفتم تا خوانندگان پند گیرند، اینها آزموده‌های مردم است که چون پی در پی می‌آید باید از آن پرهیز شود...» (مسکویه، ۱۳۷۶: ۳۴۶۶) هدف تاریخ از منظر او حرکت به سمت تکامل و سعادت بشری است. «خداوند را برای جهان برنامه‌ای هست که به سوی آن روان است.» (مسکویه، ۱۳۶۹: ۲۸/۱) مسکویه معتقد است که چیزی که تجربه و فایده‌ای برای مردمان آن حاصل نشود، شایسته ذکر نمی‌داند، و اعتقاد دارد که بیشتر تاریخ‌های گذشته مملو از قصه‌های بی‌فایده و افسانه‌های خواب‌آور است که هیچ تجربه و عبرتی برای دیگران ندارد، لذا تلاش کرد تا از آن میان فقط آنچه را درست و برای همگان سودمند و تجربه‌آموز است، یاد کند. از این رو وقایعی را درخور ذکر و دارای ارزش تاریخی دانسته است که سازگار با عقل و منطقی و به دور از مبالغه و خرافات باشد، تا انسان در زندگی فردی و اجتماعی بتواند از آن عبرت گیرد و بر تجارب خویش بیفزاید. (محمدی، ۱۳۹۷: ۴۳)

ابوعلی مسکویه که دلایلی بر امامی بودنش وجود دارد، ۱۲ سال مصاحب و ندیم مهلبی، ۷ سال هم در خدمت ابن عمید و خازن کتابخانه‌های معروف دوران آل بویه بوده است. شخصیت برجسته، تألیفات فراوان و همچنین سبک تاریخ‌نگاری جدیدش، از او چهره‌ای پرفروغ ساخته است. او که تاریخ را از دیدگاهی اخلاقی و فلسفی نگریسته و آن را همواره تکرار نشدنی دانسته، بر آن است که چون حوادث امروز و آینده شبیه به حوادثی است که در گذشته به وقوع پیوسته، هدف و فایده تاریخ باید عرضه تجربه و عبرت‌آموزی از آن برای اصلاح امور باشد، مانند: اتخاذ سیاست‌های درست، توجه به آبادانی و عمران، توجه به زندگی خلق، اصلاحات نظامی و پیشگیری از حوادث نامیمون. بدین گونه بیشترین فایده از تاریخ را فرمانروایان و سیاستمداران و وزیران برمی‌گیرند و مردم عادی از تاریخ، لااقل در سیاست و تدبیر منزل، که از اقسام حکمت عملی است، سود می‌جویند؛ مسکویه کوشیده است با حذف سلسله‌سندها از سویی و گزینش روایات از سوی دیگر، ساختاری یکدست،

پیوسته و منسجم از تاریخ به دست دهد و با تهذیب و پالایش مواد تاریخی، شیوه‌ای جدید در تاریخ‌نگاری ابداع کند. از این رو وقایعی را درخور و دارای ارزش تاریخی دانسته‌است که منطبق و به دور از مبالغه و خرافات باشد، تا انسان در زندگی فردی و اجتماعی بتواند از آن عبرت گیرد و بر تجارب خویش بیفزاید، به همین سبب، کتاب خود را «تجارب‌الامم» نامید.

شاکله اصلی تاریخ‌نگاری ابن مسکویه و مهم‌ترین نگاهشته وی، کتاب «تجارب‌الامم فی تعاقب‌الهمم» است. این کتاب همانند هر تاریخ عمومی دیگر از دو بخش تشکیل شده‌است: بخشی برگرفته از منابع، و بخشی که گزارش روزگار مؤلف است. ابن مسکویه، برخی نامه‌ها و توقیعات را که ارزش تاریخی فراوانی دارند، ضمیمه کتاب کرده است. (مسکویه، ۱۳۷۶: ۴۱۴/۵، ۳۴۹/۶ و ۳۷۵ و ۳۷۶ و ۳۸۰) بخشی از کتاب نیز حاصل دیده‌ها و شنیده‌های خود مؤلف (همان: ۳۲۲/۶) و یا نقل از کسانی است که خود شاهد وقایع بوده‌اند. (همان: ۳۸۸/۵، ۲/۶) یا اخباری را که مستقیماً از قول وزیران آل بویه به خصوص ابن عمید (همان: ۳۱۵/۶) و نیز مهلبی و ابوالفتح بن عمید نقل کرده، از اهمیت فراوان برخوردار است. (همان: ۳۱۵/۶، ۳۱۴) بی‌شک مهم‌ترین بخش کتاب تجارب‌الامم شرح وقایعی است که مقارن با روزگار مؤلف اتفاق افتاده است و از همین رو این کتاب از مهم‌ترین منابع سده چهارم ه. ق و به ویژه تاریخ آل بویه به شمار می‌رود. (سجادی و عالم زاده، ۱۳۸۰: ۱۲۱) مسکویه در کتاب تجارب‌الامم، نگرش خود به تاریخ و چیستی آن را این‌گونه توضیح می‌دهد: «من چون سرگذشت مردمان و کارنامه شاهان را ورق زدم و سرگذشت کشورها و نامه‌های تاریخ را خواندم، در آن چیزها یافتم که می‌توان از آن‌ها، در آنچه مانندش همیشه پیش می‌آید و همتایش پیوسته روی می‌دهد، پند گرفت ...» (مسکویه، ۱۳۶۹: ۱/۵۲) روزنتال معتقد است که مسکویه خواسته که آموزه‌ها و آزمون‌های ملت‌ها را برای پندآموزی و عبرت‌گیری در اختیار خوانندگان خود قرار دهد و از این رو بر آن بوده تا رویدادهایی که چنین کاربردهایی را ندارند و در دیگر تاریخ‌ها آمده‌اند از کتاب خود حذف نماید. (روزنتال، ۱۳۶۴: ۱۹۵) هدف مسکویه در تجارب‌الامم ارائه تصویری است از درون و مبانی و ارزش‌های بیش و کم زنگارگرفته جامعه ایران در روزگار دیپلمه در مقابل آرمانش که عبارت است از احیای آیین‌های ایرانی و روش‌های فرمانروایی ساسانیان. (کیوان، ۱۳۸۷: ۳۰) او انگیزه خود را از نگارش این کتاب، عرضه تجارب امم و دولت‌های پیشین برای اصلاح سیاسی و اخلاقی جامعه بیان می‌کند. (مسکویه، ۱۳۶۹: ۳/۱)

بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی امامیه دوران آل بویه ... ۱۳

درکهن‌ترین و معتبرترین نسخه تجارب‌الامم، کتاب بر پایه دوره‌های تاریخی به ۶ بخش تقسیم شده است: بخش اول (ج اول) رویدادهای روزگار پیشدادیان تا سال ۳۷ ه.ق - بخش دوم (ج دوم) سال‌های ۳۸ تا ۱۰۳ ه.ق - بخش سوم (ج سوم) سال‌های ۱۰۴ تا ۱۹۱ ه.ق - بخش چهارم (ج چهارم) سال‌های ۱۹۱ تا ۲۳۳ ه.ق - بخش پنجم (ج پنجم) سال‌های ۲۳۴ تا ۳۲۶ ه.ق - بخش ششم (ج ششم) سال‌های ۳۲۶ تا ۳۶۹ ه.ق. (امامی، ۱۳۶۹: ۱/۳۸۱) چاپ جدید کتاب شامل هفت جلد می‌باشد - جلد اول ترجمه ابوالقاسم امامی که در سال ۱۳۶۹ و توسط انتشارات سروش به چاپ رسید - جلد پنجم و ششم ترجمه علینقی منزوی که در سال ۱۳۷۶ و توسط انتشارات توس منتشر گردید، جلد هفتم کتاب (ذیل تجارب‌الامم) است که توسط ابوشجاع روزراوری به نگارش درآمده است.

یافته‌های پژوهش (فراوانی و درصد مؤلفه‌ها در کتاب مورد نظر)

جدول شماره ۱_ فراوانی مؤلفه‌ها و مفاهیم و نمادهای هویت شیعی امامی در محتوای کتاب تجارب‌الامم (جلد پنجم و ششم) ابوعلی مسکویه

جلد ششم کتاب تجارب‌الامم		جلد پنجم کتاب تجارب‌الامم		مؤلفه‌های هویت شیعی	مؤلفه‌ها و مفاهیم (نمادها)
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	مؤلفه‌ها و مفاهیم (نمادها)	
۰/۷۱	۱	۱/۵۵	۲	امامت	ثناخص اول: اصول بنیادی شیعه
۱/۴۳	۲	۰/۷۷	۱	ولایت	
۱/۴۳	۲	۱/۵۵	۲	مهدویت	
۰	۰	۰	۰	وصایت	
۰	۰	۰	۰	رجعت	
۲/۱۴	۳	۳/۱۰	۴	غیبت	
۰	۰	۰	۰	امربه معروف و نهی از منکر	
۲/۸۶	۴	۲/۳۲	۳	عدل - تقیه - بدا - انتظار - حج - جهاد - خمس - زکات	
۱۰/۷۱	۱۵	۷/۷۵	۱۰	امام علی (ع)	ثناخص دوم: امامن شیعه
۱/۴۳	۲	۱/۵۵	۲	امام حسن (ع)	
۱/۴۳	۲	۲/۳۲	۳	امام حسین (ع)	
۳/۵۸	۵	۱/۵۵	۲	امام سجاد (ع) و امام باقر (ع)	
۱/۴۳	۲	۱/۵۵	۲	امام صادق (ع) و امام	

۱۴ جستارهای تاریخی، سال یازدهم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۹

				موسی کاظم (ع)	
۱/۴۳	۲	۰/۸۷	۱	امام رضا (ع)	
۰/۸۱	۱	۰/۸۷	۱	امام علی نقی (ع) و امام هادی تقی (ع) و امام حسن عسکری (ع)	
۱/۴۳	۲	۱۳/۹۶	۱۸	امام مهدی (عج)	
۲/۸۶	۴	۳/۸۷	۵	محرّم	شاخص سوم: مظاهر شیعه
۰/۸۱	۱	۱/۵۵	۲	تاسوعا و عاشورا	
۰	۰	۰	۰	اربعین	
۱/۴۳	۲	۰/۸۷	۱	غدیر خم	
۱/۴۳	۲	۰/۸۷	۱	عید قربان	
۲/۸۶	۴	۰	۰	نیمه شعبان	
۱/۴۲	۲	۰	۰	ولادت ائمه	
۰/۸۱	۱	۰/۸۷	۱	شهادت و رحلت ائمه	
۲/۱۴	۳	۳/۱۰	۴	مقبره و بارگاه های امامان شیعه	شاخص چهارم: اماکن شیعه
۰	۰	۰	۰	مدارس شیعی	
۱/۴۳	۲	۳/۸۷	۵	کتابخانه های شیعی	
۰	۰	۰	۰	مساجد شیعی	
۲/۸۶	۴	۳/۸۷	۵	امام زاده ها	
۱۲/۱۴	۱۷	۵/۴۲	۷	شهرهای شیعی	
۴/۲۹	۶	۱/۵۵	۲	محلله های شیعه نشین	
۱/۴۳	۲	۱/۵۵	۲	فاطمه الزهرا (س)	شاخص پنجم: مفاهیم و شخصیت های شیعه
۲/۱۴	۳	۱/۵۵	۲	آل عبا (ع)	
۰/۸۱	۱	۰/۸۷	۱	نواب اربعه	
۵/۸۱	۸	۵/۴۲	۷	سادات علوی	
۳/۵۸	۵	۳/۱۰	۴	اهل بیت (ع)	
۱/۴۳	۲	۰/۸۷	۱	شیعیان نخستین	
۰	۰	۰	۰	شاعران شیعی	
۱/۴۳	۲	۲/۳۲	۳	دانشمندان شیعی	
۰/۸۱	۱	۰/۸۷	۱	محدثان شیعی	
۱/۴۳	۲	۰/۸۷	۱	رجال شیعی	
۰	۰	۰	۰	نقبای شیعی	
۰	۰	۱/۵۵	۲	وکلائی شیعی	

بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی امامیه دوران آل بویه ... ۱۵

۱/۴۳	۲	۱/۵۵	۲	قیام‌های شیعی	نمادهای مشهور شیعه
۵/۷۱	۸	۹/۳۰	۱۲	فرق شیعی	
۰	۰	۰	۰	سکه‌های شیعه	
۱/۴۳	۲	۰	۰	اذان شیعه	
۰/۷۱	۱	۰	۰	پرچم شیعیان	
۰	۰	۰	۰	شعائر شیعیان	
۰/۷۱	۱	۱/۵۵	۲	احادیث شیعیان	
۰	۰	۰	۰	مکاتب شیعی	
۱/۴۳	۲	۰	۰	تسبیح و مهر شیعه	
۱/۴۳	۲	۱/۵۵	۲	کتاب اربعه	
۳/۵۸	۵	۱/۵۵	۲	نهج البلاغه	
۰	۰	۰/۷۷	۱	صحیفه سجاده	
۰	۰	۰	۰	وقف، نذور شیعه	
۱۰۰	۱۴۰	۱۰۰	۱۲۹	جمع کل فراوانی و درصد	

جدول شماره ۲ جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌های هویت شیعه در تمامی جلد پنجم و ششم کتاب تجارب‌الامم مسکویه

در تمامی جلد پنجم و ششم		مفاهیم و مقوله‌ها
درصد	فراوانی	
۱.۱۱	۳	امامت
۱.۱۱	۳	ولایت
۱.۴۹	۴	مهدویت
۰	۰	وصایت
۰	۰	رجعت
۲.۶۰	۷	غیبت
۰	۰	امر به معروف و نهی از منکر
۲.۶۰	۷	عدل - تقیه - بدا - انتظار - حج - جهاد - خمس - زکات
۹.۲۹	۲۵	امام علی (ع)
۱.۴۹	۴	امام حسن (ع)
۱.۸۶	۵	امام حسین (ع)
۲.۶۰	۷	امام سجاده (ع) و امام باقر (ع)
۱.۴۹	۴	امام صادق (ع) و موسی کاظم (ع)
۱.۱۱	۳	امام رضا (ع)

۱۶ جستارهای تاریخی، سال یازدهم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۹

۰.۷۴	۲	امام علی نقی(ع) و امام هادی نقی(ع) و امام حسن عسکری(ع)
۷.۴۳	۲۰	امام مهدی(عج)
۳.۳۴	۹	محرم
۱.۱۱	۳	تاسوعا و عاشورا
۰	۰	اربعین
۱.۱۱	۳	غدیر خم
۱.۱۱	۳	عید قربان
۱.۴۹	۴	نیمه شعبان
۰.۷۴	۲	ولادت ائمه
۰.۷۴	۲	شهادت و رحلت ائمه
۲.۶۰	۷	مقبره و بارگاه های امامان شیعه
۰	۰	مدارس شیعی
۲.۶۰	۷	کتابخانه ها و کتابهای شیعی
۰	۰	مساجد شیعی
۳.۳۴	۹	امام زاده ها
۸.۹۲	۲۴	شهرهای شیعی
۲.۹۷	۸	محلله های شیعه نشین
۱.۴۹	۴	فاطمه الزهرا(س)
۱.۸۶	۵	آل عبا(ع)
۰.۷۴	۲	نواب اربعه
۵.۵۷	۱۵	سادات علوی
۳.۳۴	۹	اهل بیت(ع)
۱.۱۱	۳	شیعیان نخستین
۰	۰	شاعران شیعی
۱.۸۶	۵	دانشمندان شیعی
۰.۷۴	۲	محدثان شیعی
۱.۱۱	۳	رجال شیعی
۰	۰	نقبای شیعی
۰.۷۴	۲	وکلائی شیعی
۱.۴۹	۴	قیام های شیعی
۷.۴۳	۲۰	فرق شیعی
۰	۰	سکه های شیعه

بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی امامیه دوران آل بویه ... ۱۷

۰.۷۴	۲	اذان شیعه
۰.۳۷	۱	پرچم شیعیان
۰	۰	شعائر شیعیان
۱.۱۱	۳	احادیث شیعیان
۰	۰	مکاتب شیعی
۰.۷۴	۲	تسیح و مهر شیعه
۱.۴۹	۴	کتاب اربعه
۲.۶۰	۷	نهج البلاغه
۰.۳۷	۱	صحیفه سجاده
۰	۰	وقف، نذور شیعه
۱۰۰	۲۶۹	جمع کل فراوانی

جدول شماره ۳ مقایسه جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌های هویت شیعه در جلد پنجم و هشتم کتاب تجارب الامم

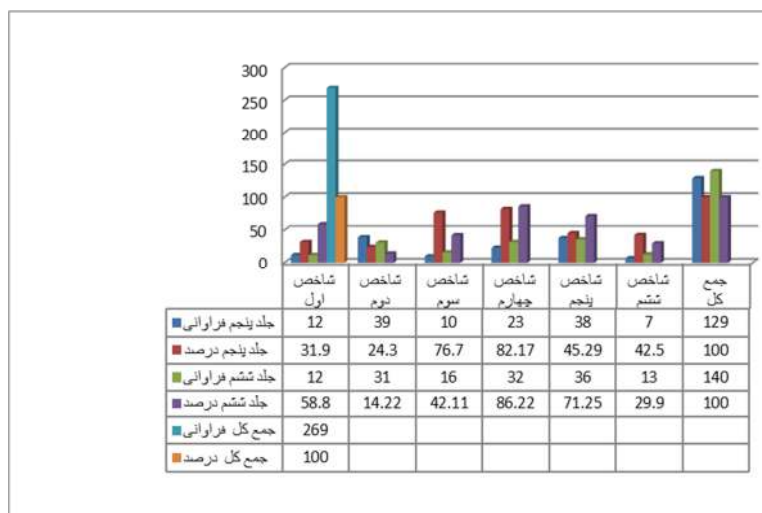
کتاب تجارب الامم	جمع کل فراوانی	جمع درصد
جلد پنجم	۱۲۹	۴۷.۵۳
جلد هشتم	۱۴۰	۵۲.۰۵
جمع کل	۲۶۹	۱۰۰

نمودار شماره یک (مربوط به جدول شماره سه) -مقایسه جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌های هویت شیعه در جلد پنجم و هشتم کتاب تجارب الامم

جدول شماره ۴ مقایسه میان شش شاخص اصلی مؤلفه‌های هویت شیعه در جلد پنجم و ششم کتاب تجارب‌الامم

جلد ششم		جلد پنجم		شاخص‌های اصلی هویت شیعه
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
۸/۵۸	۱۲	۹/۳۱	۱۲	شاخص اول
۲۲/۱۴	۳۱	۳۰/۲۴	۳۹	شاخص دوم
۱۱/۴۲	۱۶	۷/۷۶	۱۰	شاخص سوم
۲۲/۸۶	۳۲	۱۷/۸۲	۲۳	شاخص چهارم
۲۵/۷۱	۳۶	۲۹/۴۵	۳۸	شاخص پنجم
۹/۲۹	۱۳	۵/۴۲	۷	شاخص ششم
۱۰۰	۱۴۰	۱۰۰	۱۲۹	جمع کل

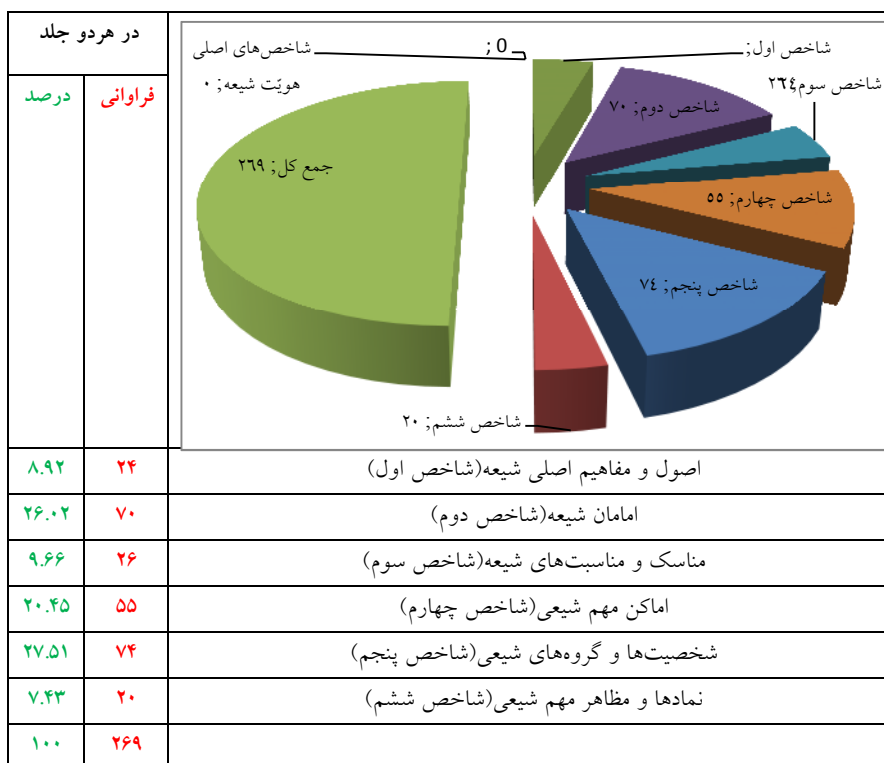
نمودار شماره سه (مربوط به جدول شماره ۴) مقایسه میان شش شاخص اصلی مؤلفه‌های هویت شیعه در جلد پنجم و ششم کتاب تجارب‌الامم

بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی امامیه دوران آل بویه ... ۱۹

(جدول شماره ۵ مقایسه و جمع کل فراوانی و درصد هر شاخص اصلی مؤلفه‌های هویت شیعه در تمامی دو جلد کتاب تجارب الامم

در هر دو جلد		شاخص‌های اصلی هویت شیعه
درصد	فراوانی	
۸.۹۲	۲۴	شاخص اول
۲۶.۰۲	۷۰	شاخص دوم
۹.۶۶	۲۶	شاخص سوم
۲۰.۴۵	۵۵	شاخص چهارم
۲۷.۵۱	۷۴	شاخص پنجم
۷.۴۳	۲۰	شاخص ششم
۱۰۰	۲۶۹	جمع کل

نمودار شماره سه- (مربوط به جدول شماره پنج) مقایسه و جمع کل فراوانی و درصد هر شاخص اصلی مؤلفه‌های هویت شیعه در تمامی دو جلد کتاب تجارب الامم

۲. تجزیه و تحلیل داده ها

میزان توجه به مؤلفه‌های مربوط به هویت شیعی امامی آل‌بویه با توجه به جداول شماره ۱-۳ پس از بررسی محتوایی دو جلد از کتاب تجارب‌الامم اثر ابوعلی مسکویه به شرح زیر است:

جلد پنجم کتاب: جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و نمادهای هویت شیعه در جلد پنجم از کتاب تجارب‌الامم، ۱۲۹ مورد بود که $\frac{۴۷}{۵۳}$ درصد کل فراوانی‌ها را شامل می‌شود به این ترتیب ملاحظه می‌گردد که بیشترین میزان بازتاب و توجه و تأکید در این جلد به ترتیب: در شاخص دوم (امامان شیعه) با ۳۹ فراوانی و $\frac{۳۰}{۲۴}$ درصد، شاخص پنجم (مفاخر و شخصیت‌های معروف شیعی) با ۳۸ فراوانی و $\frac{۲۹}{۴۵}$ درصد، شاخص چهارم (اماکن شیعی) با ۲۳ فراوانی و $\frac{۱۷}{۸۲}$ درصد، شاخص اول (اصول و مفاهیم اصلی شیعه) با ۱۲ فراوانی و $\frac{۹}{۳۱}$ درصد، معطوف بوده است. کمترین میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعه در این جلد به ترتیب در شاخص سوم (مناسک شیعی) با ۱۰ فراوانی و $\frac{۷}{۷۶}$ درصد و شاخص ششم (نمادها و مظاهر مهم شیعی) با ۷ فراوانی و $\frac{۵}{۴۲}$ درصد، مشاهده گردید. در میان مؤلفه‌های هویت شیعه در تمامی جلد پنجم، بیشترین میزان تکرار و تأکید به ترتیب: به مؤلفه‌های امام مهدی (عج) با ۱۸ مورد فراوانی و $\frac{۱۳}{۹۶}$ درصد، مؤلفه فرقه‌های مختلف شیعی با ۱۲ فراوانی و $\frac{۹}{۳۰}$ درصد، امام علی (ع) با ۱۰ فراوانی و $\frac{۷}{۷۵}$ درصد، مؤلفه‌های شهرهای شیعی و سادات علوی هر کدام با ۷ مورد فراوانی و $\frac{۵}{۴۲}$ درصد، مؤلفه‌های محرم، کتابخانه‌های شیعی و امام‌زاده‌ها هر کدام با ۵ مورد فراوانی و $\frac{۳}{۸۷}$ درصد، مؤلفه‌های غیبت، مقبره امامان شیعه و اهل بیت (ع) با ۴ مورد فراوانی و $\frac{۳}{۱۰}$ درصد در مراتب بعدی بازتاب داشته‌اند. کمترین میزان تکرار و توجه به مؤلفه‌های مانند: وصایت، رجعت، امر به معروف و نهی از منکر، ولادت ائمه، اربعین، نیمه شعبان، مدارس شیعی، مساجد شیعی، شاعران شیعی، سکه‌های شیعی، مکاتب شیعی، مهر شیعی، وقف و نذور شیعی، با ۰ مورد فراوانی، انعکاس داشته‌است.

جلد ششم کتاب: جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و نمادهای هویت شیعه در جلد ششم از کتاب تجارب‌الامم، ۱۴۰ مورد بود که $\frac{۵۲}{۰۲}$ درصد کل فراوانی‌ها را شامل می‌شود. به این ترتیب ملاحظه می‌گردد که بیشترین میزان بازتاب و توجه و تأکید در این جلد به ترتیب در، شاخص پنجم (مفاخر و شخصیت‌های معروف شیعی) با ۳۶ فراوانی و $\frac{۲۵}{۷۱}$ درصد، شاخص چهارم (اماکن شیعی) با ۳۲ فراوانی و $\frac{۲۲}{۸۶}$ درصد، شاخص دوم (امامان شیعه) با ۳۱ فراوانی و $\frac{۲۲}{۱۴}$ درصد، شاخص سوم (مناسک شیعی) با ۱۶ فراوانی و $\frac{۱۱}{۴۲}$ درصد، معطوف

بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی امامیه دوران آل بویه ... ۲۱

بوده است. کمترین میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعه در این جلد به ترتیب در شاخص ششم (نمادها و مظاهر مهم شیعی) با ۱۳ فراوانی و ۹/۲۹ درصد و شاخص اول (اصول و مفاهیم شیعه) با ۱۲ فراوانی و ۸/۵۸ درصد، مشاهده گردید. در میان مؤلفه‌های هویت شیعه در تمامی جلد ششم، بیشترین میزان تکرار و تأکید به ترتیب: به مؤلفه‌های شهرهای شیعی با ۱۷ مورد فراوانی و ۱۲/۱۴ درصد، مؤلفه امام علی (ع) با ۱۵ فراوانی و ۱۰/۷۱ درصد، مؤلفه‌های فرق شیعی و سادات علوی هر کدام با ۸ مورد فراوانی و ۵/۷۱ درصد، مؤلفه‌های امام سجاد (ع) و امام باقر (ع)، اهل بیت (ع) و نهج البلاغه، هر کدام با ۵ مورد فراوانی و ۳/۵۸ درصد، مؤلفه‌های نیمه شعبان و امامزاده‌ها هر کدام با ۴ مورد فراوانی و ۲/۸۶ درصد در مراتب بعدی بازتاب داشته‌اند. کمترین میزان تکرار و توجه به مؤلفه‌های مانند: وصایت، رجعت، امر به معروف و نهی از منکر، اربعین، مدارس شیعی، مساجد شیعی، شاعران شیعی، نقبای شیعی، شعائر شیعی، مکاتب شیعی، صحیفه سجادیه، مهر شیعی، وقف و نذور شیعی، با ۰ مورد فراوانی، انعکاس داشته است.

۳. تفسیر کیفی و ارزیابی داده‌ها

۱. از بررسی فراوانی مؤلفه‌های هویت شیعی امامی و در مقام مقایسه از میان هر دو جلد مورد تحلیل به طور کلی، بیشترین میزان توجه، بالاترین میزان داده‌ها و بیشترین فراوانی: جلد ششم با ۱۴۰ مورد و ۵۲/۰۲، و جلد پنجم با ۱۲۹ مورد فراوانی و ۴۷/۵۳ درصد، را به خود اختصاص داده‌اند.

۲. در بررسی شاخص‌های مربوط به هویت شیعه امامیه، بیشترین میزان توجه شاخص‌ها در هر دو جلد، به ترتیب: شاخص پنجم (مفاخر و شخصیت‌های معروف شیعی) با ۷۴ فراوانی و ۲۷/۵۱ درصد، شاخص دوم (امامان شیعه) با ۶۵ مورد و ۶۳/۵۲ درصد، شاخص چهارم (اماکن شیعی) با ۵۵ فراوانی و ۲۰/۴۵ درصد، و کمترین فراوانی در شاخص سوم (مناسک شیعی) با ۲۶ فراوانی و ۹/۶۶ درصد، شاخص اول (اصول و مفاهیم اصلی شیعه) با ۲۴ فراوانی و ۸/۹۲ درصد و شاخص ششم (نمادها و مظاهر مهم شیعی) با ۲۰ فراوانی و ۷/۴۳ درصد، انعکاس داشته است.

۳. در میان مؤلفه‌های هویت شیعه امامیه در تمامی دو جلد پنجم و ششم کتاب مذکور، بیشترین میزان تکرار و توجه به ترتیب: به مؤلفه امام علی (ع) با ۲۵ فراوانی و ۹/۲۹ درصد، مؤلفه شهرهای شیعی با ۲۴ فراوانی و ۸/۹۲ درصد، امام مهدی (عج) با ۲۰ فراوانی و ۷/۴۳

درصد، فرق شیعی با ۲۰ فراوانی و ۷/۴۳ درصد، سادات علوی با ۱۵ فراوانی و ۵/۵۷ درصد، امام زاده ها با ۹ فراوانی و ۳/۳۴ درصد، محرم با ۹ فراوانی و ۳/۳۴ درصد، محله های شیعی نشین با ۸ فراوانی و ۲/۹۷ درصد، نهج البلاغه با ۷ فراوانی و ۲/۶۰ درصد اختصاص داشته است.

۴. در میان مؤلفه های هویت شیعه امامیه در تمامی دو پنجم و ششم کتاب مذکور، کمترین میزان تکرار و توجه به ترتیب: وصایت، رجعت، امر به معروف و نهی از منکر، اربعین، مدارس شیعی، مساجد شیعی، شاعران شیعی، رجال شیعی، وکلای شیعی، سکه های شیعی، کتاب اربعه، صحیفه سجادیه، مکاتب شیعی، مهر شیعی، وقف و نذورات شیعی، نواب اربعه، محدثان شیعی، پرچم شیعی، اذان شیعی، انعکاس داشته است.

۵. محتوای جلد پنجم و ششم از کتاب تجارب الامم، که حوادث سالهای ۲۳۴ تا ۳۶۹ ه.ق، را روایت می کند، مشاهدات شخص ابوعلی مسکویه رازی می باشد، و بعنوان اصلی ترین منبع آل بویه شناخته شده است. اکثر مؤلفه های هویت شیعی در محتوای این دو جلد دارای تکرار فراوانی هستند و در هر شش شاخص اصلی، تقریباً بصورت مساوی به مؤلفه های هویت شیعه امامیه توجه شده است.

۶. سیاست های مذهبی امرای آل بویه در احیاء و گسترش آیین ها و مراسم های شیعی امامی، علاوه بر اینکه در جای جای کتاب تجارب الامم مسکویه (جلد پنجم و ششم)، می توان مشاهده کرد، مورخین معروفی هم بدان اشاره کرده اند: تجلیل و احترام به ائمه شیعه و ساخت و تعمیر اماکن مقدسه مدینه و کربلا و نجف توسط عضدالدوله و دیگر حاکمان آل بویه (مسکویه، ۱۳۷۶: ۴۸۷/۶) (قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ۲۱۴) (مقدسی، ۱۳۶۱: ۳۳۲/۲) (میرخواند، ۱۳۳۸: ۱۵۶)، زیارت مرقد مطهر امیرمؤمنان علی (ع) (مسکویه، ۱۳۷۶: ۴۸۶/۶) (همدانی، ۱۹۶۱: ۴۵۳/۱) (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۲۷۴/۱۵)، زیارت مرقد مطهر امام رضا (ع) (مسکویه، ۱۳۷۶: ۴۷۵/۶) (همدانی، ۱۹۶۱: ۱۲۱)، زیارت کاظمین (مسکویه، ۱۳۷۶: ۴۸۳/۶) (ابن اثیر، ۱۳۸۲: ۳۶۱/۹)، زیارت مرقد مقدس امام حسین (ع) (مسکویه، ۱۳۷۶: ۴۸۹/۶) (ابن کثیر، ۱۴۱۲: ۲۹۳) (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۵۷/۱۵)، انتخاب وزرای قدرتمند و شیعه مذهبی همچون صاحب بن عباد (مسکویه، ۱۳۷۶: ۲۳۶/۵) (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۷۲/۸)، مناقب خوانی در مدح اهل بیت (ع) و ائمه (ع) (مسکویه، ۱۳۷۶: ۱۳۴/۵) (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۷۲/۸)، رواج و تشویق اذان شیعی (مسکویه، ۱۳۷۶: ۳۳۱/۵) (تنوخی، ۱۳۹۱: ۱۳۳/۲)، برگزاری مراسم جشن غدیر (مسکویه، ۱۳۷۶: ۳۳۱/۵)

بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی امامیه دوران آل بویه ... ۲۳

(۴۵۵/۶) (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۶۷) (ابن اثیر، ۱۳۸۲: ۵۰۹۲/۱۲)، برپایی مراسم عزاداری در محرم و روز عاشورا (مسکویه، ۱۳۷۶: ۴۷۹/۶) (ابن تغری بردی، بی تا: ۱۲۶/۶) (شیبی، ۱۳۷۴: ۴۳) و

۷. میزان تکرار و توجه به شاخص مربوط به مؤلفه های "امامان شیعه" نسبت به دیگر مؤلفه ها در مرتبه دوم بوده است که نشان دهنده اهمیت و احترام زیادی است که حاکمان آل بویه نسبت به ائمه داشتند آنان با تجلیل و تقدیر و احترام به ائمه شیعه گنبدها و بارگاه‌هایی بر ضریح امامان و بزرگان شیعه برافراشتند. حتی عضدالدوله سپاهیان نزدیک یک سال برای ساختمان مرقد علی (ع) و توسعه آن، در نجف اشرف اقامت کردند و پیرامون آن مقام و مشرفه مسکن گزیدند و برای ساکنان آن منازل، صدقات و حبه‌هایی مقرر کردند. (مسکویه، ۱۳۷۶: ۴۸۷/۶) (میرخواند، ۱۳۳۸: ۱۵۶) این موضوع تا آنجا اهمیت دارد که برخی از محققان ساخت مقابر شیعه به ویژه حرم علی (ع) و امام حسین (ع) و امام رضا (ع) و زیارت این مقابر توسط آل بویه را از عوامل مهم شیعه امامی بودن این سلسله برشمرده اند. (ابن کثیر، ۱۴۲۲: ۲۹۳)، عضدالدوله، عزالدوله بختیار، ابوکالیجار و جلال‌الدوله بارها به زیارت مرقد مطهر امیرمؤمنان علی (ع)، امام حسین (ع)، امام موسی کاظم (ع) و امام محمد تقی (ع)، به نجف، کربلا و کاظمین می‌رفتند. (مسکویه، ۱۳۷۶: ۱۳۴/۵) (همدانی، ۱۹۶۱: ۴۵۳/۱)

۸. توجه و تکرار بیشتر مؤلفه های محرم- عاشورا- غدیر خم - اهل بیت- سادات علوی - و گفتن ذکر اشهد ان علیا ولی الله (اذان شیعی) - امام مهدی (عج) - نسبت به دیگر مؤلفه ها در این دوران نشان از اهمیت و توجه به برگزاری مراسم های در این رابطه توسط حاکمان آل بویه دارد: اما آل بویه با اعلام روز عاشورا به عنوان روز عزا برای احیای عزاداری در این روز بسیار تلاش کردند. آنان به یاد واقعه کربلاء، روز عاشورا را عزای عمومی اعلام کردند، بنا به نوشته کامل شیبی، دسته‌جات عزاداری در شکل جدید نخستین بار در سال ۳۵۲ به وجود آمد. (مسکویه، ۱۳۷۶: ۴۶۷/۶) (شیبی، ۱۳۵۹: ۴۳) به دستور معزالدوله در روز عاشورا بازارها تعطیل و مراسم سوگواری برای امام حسین برپا شد. (مسکویه، ۱۳۷۶: ۴۵۵/۶) (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۶۵۸) مهم‌ترین شعار مذهبی شیعه که خلفای عباسی به خصوص متوکل، شدیداً با آن مخالفت می کرد، مراسم سوگواری در روز عاشورا بود. شیعیان که در پی فرصتی برای تثبیت هویت مذهبی خود در جامعه بودند، در این روز سنگ تمام گذاشتند. در بازارها خیمه‌ها بر پا کردند؛ از نوشیدن آب

امتناع نمودند. زنان را نیز در این مراسم حزن و اندوه، سهمی بود؛ چون موی پریشان و روی سیاه کرده و جامعه چاک زده در شهر راه افتادند و بر سر و سینه‌زنان، مویه و ندبه آغاز کردند. (مسکویه، ۱۳۷۶: ۴۸۳/۶) (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۲۳۷/۱۱) که معزالدوله در سال ۳۵۲ق دستور داد شیعیان جمع شوند و مراسم عزاداری روز عاشورا را آشکار سازند. در آن روز بازارها تعطیل می‌شد و شیعیان به صورت دسته‌جمعی به عزاداری می‌پرداختند، خرید و فروش متوقف می‌گردید، قصابان ذبح نمی‌کردند، آشپزها از پختن طعام دست می‌کشیدند، سقاها از انجام کار منع می‌شدند، در بازار خیمه‌ها می‌افراشتند، جامه سیاه به علامت عزا بپوشند و در سوک حسین علی علیه‌السلام بگردند و بگریند (مسکویه، ۱۳۷۶: ۴۷۷/۶) (ابن اثیر، ۱۳۸۲: ۵۴۹/۸) مردم به نوحه و عزاداری می‌پرداختند و زنان موی پریشان و چهره سیاه نموده در شهر حرکت می‌کردند و مردم به یاد حسین بن علی (ع) تپانچه می‌نواختند. (مسکویه، ۱۳۷۶: ۴۷۸/۶) (ابن اثیر، ۱۳۸۲: ۵۰۹/۱۲) آل بویه بعد از غلبه بر بغداد به شیعیان دستور دادند تا مراسم جشن غدیر را با شعف و شادی برگزار نمایند. در این روز، مردم با افراستن خیمه‌های آراسته به پارچه‌های زیبا و آراستن خود، به شادمانی پرداخته و با آتش افروزی (که احتمالاً برگرفته از آداب و رسوم کهن ایرانی باشد) این عید بزرگ را گرامی می‌داشتند، مردم نیز سحرگاهان، شتر قربانی کرده و به زیارت مقابر قریش می‌رفتند. (مسکویه، ۱۳۷۶: ۱۳۴/۵) (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۶۷) به گفته ابن اثیر «آن روز بسی دیدنی بود». (ابن اثیر، ۱۳۸۲: ۵۰۹۲/۱۲). شیعه امامیه در دوران آل بویه، به خوبی رشد کرد، به طوری که اصول اعتقادی آن را بزرگانی، همچون کلینی (م ۳۲۹ق)، ابن بابویه (م ۳۸۱ق) شیخ مفید (م ۴۱۳ق) فعال و تدوین کردند و حدود همین سال‌ها بود که غیبت کبری حضرت مهدی در (۳۲۹ق) اتفاق افتاد و این موضوع از مباحث شایع مجالس و محافل دینی و مذهبی شده بود.

۴. نتیجه‌گیری

در این پژوهش جلد پنجم و ششم از کتاب تاریخ‌نگارانه تجارب‌الامم، ابوعلی مسکویه مورد بررسی و تحلیل محتوا قرار گرفت، که بصورت کلی می‌توان برخی از دلایل انعکاس مؤلفه‌های هویت‌شیعی امامی در محتوای کتاب وی را، چنین عنوان کرد: مسکویه رازی در شهر ری باستان، (کانون تشیع علوی و اردوگاه ایرانیان شعوبی مذهب و مبارز علیه دولت عباسی و فرماندهان ترک تبارشان)، نشو و نما کرد که حال و هوای این فضای سیاسی را

در کتاب «تجارب الامم» به روشنی می‌توان دید. همچنین سیاست مذهبی همراه با تسامح و تساهل امرا و وزیران آل بویه، احیاء و گسترش آداب، مراسم و آیین‌های شیعی توسط حاکمان آل بویه، تدوین اصول اعتقادی شیعه امامی توسط بزرگان همچون کلینی (م ۳۲۹ ه.ق)، ابن بابویه (م ۳۸۱ ه.ق)، شیخ مفید (م ۴۱۳ ه.ق) در این دوران، شروع غیبت کبری برای امام مهدی (عج) در (۳۲۹ ه.ق) و... که علاوه بر تأثیر در فضای سیاسی و فکری جامعه، با بیان و برشمردن این اقدامات و سیاست‌های مذهبی حاکمان، وزیران و صاحب منصبان آل بویه (مهدی، ابن عمید، ابن عباد و...) در راستای گسترش تشیع امامیه، در کتاب تجارب الامم توسط ابن مسکویه، خود به میزان زیادی موجب تکرار فراوانی مؤلفه‌های هویت شیعی در محتوای این اثر شده است.

با توجه به یافته‌های بدست آمده و در پی پاسخ به سوال اصلی این پژوهش می‌توان گفت، در محتوای کتاب مورد نظر به مؤلفه‌های هویت شیعه امامیه توجه و تاکید شده است و این مؤلفه‌ها همراه با نمادها و شاخص‌های مهم هویت شیعه در کتاب مذکور تا حدود زیادی بازتاب داشته‌اند و مورد تأیید و تکرار قرار گرفته‌اند. بیشترین میزان تکرار و بازتاب، مربوط به مؤلفه‌های مانند: امام علی (ع)، شهرهای شیعی، امام مهدی (عج)، فرق شیعه، سادات علوی، امام زاده‌ها، محرم، محله‌های شیعه نشین، نهج البلاغه، و کمترین میزان تکرار و بازتاب مربوط به مؤلفه‌های مانند: وصایت، رجعت، امر به معروف و نهی از منکر، اربعین، مدارس شیعی، مساجد شیعی، شاعران شیعی، رجال شیعی، و کلامی شیعی، سکه‌های شیعی، کتب اربعه، صحیفه سجادیه، مکاتب شیعی، مهر شیعی، وقف و نذور شیعی، نواب اربعه، محدثان شیعی، پرچم شیعی، اذان شیعی... را به خود اختصاص داده‌اند. که بر این اساس فرض اصلی پژوهش نیز مورد تأیید قرار می‌گیرد که نتایج این پژوهش نشان داد که مولفه‌های مربوط به مفاخر و شخصیت‌های معروف شیعی و امامان شیعی در محتوای کتاب تجارب الامم (جلد پنجم و ششم) به تناسب با دیگر مولفه‌ها دارای بیشترین میزان تکرار فراوانی و توجه و تاکید بود.

پی‌نوشت

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری با عنوان «بررسی و مقایسه مؤلفه‌های هویت شیعه در منابع تاریخی دوران آل بویه و فاطمیان مصر، است.

کتابنامه

- ابن اثیر، ابوالحسن علی بن محمد شیبانی جرجی (۱۳۸۲)، تاریخ کامل، ترجمه حمیدرضا آذیر، تهران، اساطیر.
- ابن تغری بردی، جمال‌الدین ابی‌المحاسن یوسف (بی‌تا)، النجوم الزاهرة، مصر، دارالکتب المصریه.
- ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد (۱۴۱۲ق)، المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک، تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۶۹)، مقدمه ابن خلدون، مترجم محمد پروین گنابادی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن کثیر، أبوالفداء اسماعیل بن عمر (۱۴۱۲ق)، البدايه و النهايه، بیروت: دارالفکر.
- ابن مسکویه، احمد بن محمد (ابوعلی رازی)، (۱۳۳۲)، تجارب‌الامم و تعاقب‌الهمم، جلدیکم: مترجم ابوالقاسم امامی، تهران: انتشارات سروش (۱۳۶۹ش) و جلد پانجم و ششم: مترجم علینقی منزوی، تهران: توس (۱۳۷۶ش).
- ابن منظور، جمال‌الدین ابوالفضل (۱۹۹۶م)، لسان‌العرب، تصحیح امین محمد عبدالوهاب و محمدالصادق العبیدی، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- اشپولر، برتولد (۱۳۶۹)، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه جواد فلاطوری، تهران: علمی و فرهنگی.
- اشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل (۱۴۰۰ق)، مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین، تصحیح هلموت ریتز، چاپ سوم، قیس‌آدن: دارالنشر فرانز شتاينر.
- آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳)، الذریعه، بیروت: دارالاضواء.
- ترکمنی‌آذر، پروین (۱۳۸۴ش)، دیلمیان در گستره تاریخ ایران (حکومت‌های محلی، آل‌زیار، آل‌بویه)، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها.
- التنوخی، ابی‌علی‌المحسن بن علی (۱۳۹۱ق)، نشوارالمحاضره و اخبارالمذاکره، بیروت: دارالصادر.
- الثعالبی النیشابوری، ابی‌منصور عبدالملک بن محمد بن اسماعیل (۱۳۰۴)، تاریخ ثعالبی مشهوربه غرراخبار ملوک الفرس و سیرهم، ترجمه محمد فصائلی، تهران: نشرنقره.
- حسن قمی، حسن بن محمد (۱۳۶۱)، تاریخ قم، ترجمه حسن بن عبدالملک قمی، تهران: توس.
- حموی، شهاب‌الدین ابوعبدالله یاقوت بن عبدالله، (۱۹۹۵م-۱۳۲۷)، معجم‌البلدان، بیروت: صادر.
- رودرآوری، ابوشجاع محمد بن حسین (۱۹۱۶م)، ذیل کتاب تجارب‌الامم، تصحیح ه.ف. آمدروز، مصر: شرکه التمدن الصناعه.
- روزنتال، فرانتس (۱۳۶۴)، علم‌التاریخ عندالمسلمین، ترجمه صالح احمد علی، بغداد: بینا.
- سجادی، صادق و عالم‌زاده، هادی (۱۳۸۶)، تاریخ‌نگاری در اسلام، تهران: سمت.

بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی امامیه دوران آل بویه ... ۲۷

سجستانی، ابوسلمان محمد بن طاهر (۱۳۵۳)، صوان الحکمه و ثلاث رسائل، به کوشش عبدالرحمان بدوی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

شوشتری، قاضی نورالله، (۱۳۶۵)، مجالس المومنین، تهران: کتابفروشی اسلامیة.

شهرستانی، ابوالفتح (۱۴۱۵ق)، ملل و نحل، بیروت: مؤسسه ناصرالتقافه.

شیبی، کامل مصطفی (۱۳۷۴)، تشیع و تصوف، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران: امیر کبیر.

شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق)، الارشاد، تهران: انتشارات بیتا.

صدوق، محمد بن علی بن حسین بابویه قمی (۱۴۰۵ق)، کمال‌الذین و تمام النعمه، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

طوسی، محمد بن حسن (۱۳۴۷)، الجمل و العقود فی العبادات، ترجمه واعظ زاده خراسانی، مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد.

علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۳۸۱ق)، خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال، نجف: المطبعه الحیدریه.

قزوینی رازی، عبدالجلیل (۱۳۵۸)، نقض، تصحیح میرجلال محدث، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.

کرمر، جونل (۱۳۷۵)، احیای فرهنگی در عهد آل بویه، ترجمه سعید حنایی کاشانی، چاپ اول: تهران: نشر دانشگاهی.

لین پول، استانلی (۱۳۶۳)، تاریخ طبقات سلاطین اسلام، ترجمه عباس اقبال، تهران: دنیای کتاب.

متز، آدام (۱۳۶۳)، تمدن اسلام در قرن چهارم، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران: دنیای کتاب.

مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابی بکر (۱۳۳۷)، تاریخ گزیده، به اهتمام دکتر عبدالحسین نوایی، تهران، امیرکبیر.

معروفی یحیی و محمدرضا یوسف زاده (۱۳۸۸)، تحلیل محتوا در علوم انسانی، چاپ اول، همدان: سپهر دانش.

مقدسی، ابو عبداللّه محمد بن احمد (۱۳۶۱ش)، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علی‌تقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

میرخواند، میرمحمد سید برهان‌الدین (۱۳۳۸)، روضه الصفا، تصحیح جمشید کیانفر، تهران: اساطیر.

نجاشی، احمد بن علی (۱۴۰۷)، رجال النجاشی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین.

نعمه، عبدالله (۱۴۱۲ق)، فلاسفه الشیعیه حیاتهم و آرائهم، قم: دارالکتب الاسلامی.

همدانی، محمد بن عبدالملک، (۱۹۶۱م)، تکمله تاریخ الطبری، بیروت، مطبعه کاتولویکیه.

ترکمنی آذر، پروین (۱۳۸۵)، «آل بویه، عباسیان و تشیع»، فصلنامه تاریخ اسلام، شماره ۲۵، صص ۱۰۰-۸۳

صادقی، مقصود علی (۱۳۷۹)، «روش تاریخ‌نگاری و اندیشه سیاسی ابوعلی مسکویه»، مجله نامه فرهنگ، شماره ۳۵، صص ۱۱۵-۱۲۱.

۲۸ جستارهای تاریخی، سال یازدهم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۹

فاتحی نژاد، عنایت‌الله (۱۳۸۴)، «نکاتی درباره ابوعلی مسکویه و کتاب تجارب‌الامم»، مجله معارف، شماره ۶۳، صص ۱۱۷ تا ۱۱۰.

کیوان، مهدی (۱۳۸۷)، «تجارب‌الامم اثری مهم در باب تاریخ اسلام و ایران»، مجله رشد آموزش تاریخ، شماره ۳۱، صص ۳۲-۲۷.

مجربی، حسن و رضوی، سید ابوالفضل (۱۳۹۶)، «بررسی تاریخی نگاری مسکویه در تجارب‌الامم با تأکید بر منابع»، مجله تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، شماره ۱۴، صص ۲۳۳-۲۱۱.

محمدی، ذکرائه و پرویش، محسن (۱۳۹۷)، «درآمدی بر روش و بینش تاریخی ابوعلی مسکویه در تجارب‌الامم»، مجله جستارهای تاریخی، شماره دوم، صص ۴۵-۲۳.